

ПОЗАІНСТИТУЦІЙНІ ФОРМИ НАВЧАННЯ ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА НА ТЕРЕНАХ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

NON-INSTITUTIONAL FORMS OF TEACHING DECORATIVE ART IN THE TERRITORY OF UKRAINE AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

У статті схарактеризовано позаінституційні форми навчання декоративного мистецтва на землях України, які входили до складу Російської Імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження має на меті виявити та проаналізувати прояви позаінституційних форм навчання у провідних видах декоративно-прикладного мистецтва (гончарстві, ткацтві, вишивці, вибілці, витинанні, писанкарстві, плетінні із природних матеріалів) досліджуваного регіону в межах окресленого часового проміжку.

З'ясовано, що позаінституційне навчання декоративно-прикладного мистецтва на теренах підросійської України означеного періоду відбувалося у формі сімейного навчання й виховання та індивідуально у формі праці у досвідченого майстра. Встановлено, що орієнтація позаінституційних форм навчання декоративно-прикладного мистецтва у досліджуваному регіоні на сімейне та індивідуальне у майстра була зумовлена взаємодією навчання із вихованням (трудового, соціального, громадського, морального, естетичного) у процесі опанування художнього ремесла. Зазначено, що сімейне навчання й виховання у процесі оволодіння родинними ремеслами прищеплює дітям і молоді розуміння духовних цінностей, розвиває особистість у моральному та культурному аспектах і формує члена сім'ї та суспільства для повноцінної життєдіяльності у соціокультурному середовищі.

Констатовано, що позаінституційні форми навчання різновидам декоративно-прикладного мистецтва на теренах підросійської України ХІХ – початку ХХ ст. розвивалися за такими напрямками:

- сімейне навчання й виховання у процесі оволодіння художнім родинним ремеслом та «обміню досвідом» під час відвідування вечорниць;
- індивідуальне навчання у формі праці помічником під керівництвом досвідченого майстра-ремісника з використанням порад фахівця у процесі створення власних творчих робіт.

Ключові слова: декоративне мистецтво, позаінституційні форми навчання, сімейне навчання й виховання, індивідуальне навчання у майстра.

The article describes non-institutional forms of teaching decorative art on the lands of Ukraine, which were part of the Russian Empire in the XIX – early XX centuries. The aim of the study is to identify and analyze manifestations of non-institutional forms of teaching in the leading types of arts and crafts (pottery, weaving, embroidery, punching, etching, Easter eggs, weaving from natural materials) of the region within the specified time period. It is found out that non-institutional teaching of arts and crafts in the territory of Ukraine as part of the Russian Empire for a certain period took place in the form of family education and upbringing and individually in the form of apprenticeship under the supervision of an experienced master. It is established that orientation of non-institutional forms of teaching arts and crafts in the studied region to the family and individual was conditioned by interaction of education with upbringing (labor, social, civic, moral, aesthetic) in the process of mastering arts and crafts. It is noted that family education and upbringing in the process of mastering family crafts instills in children and youth an understanding of spiritual values, develops a person in moral and cultural aspects and forms a family and society member for a full life in the socio-cultural environment.

It is stated that non-institutional forms of teaching varieties of arts and crafts in the territory of Ukraine as part of the Russian Empire in the XIX – early XX centuries developed in the following directions:

- family education and upbringing in the process of mastering family crafts and “sharing experiences” while attending evening parties “vechornytsi”;
- individual training in the form of apprenticeship under the guidance of an experienced master-craftsman using the advice of a specialist in the process of making their own creative products.

Key words: decorative art, non-institutional forms, family education and upbringing, individual training under the supervision of a master.

УДК 377/378.09:74/75(477)«18/193»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.1-13>

Никифоров А.М.,
канд. пед. наук,
скульптор, незалежний діяч

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У змісті історико-педагогічного дослідження розвитку вітчизняної художньої освіти вивчення форм і змісту навчання декоративного мистецтва нині набуває важливого значення в контексті пошуку шляхів вдосконалення сучасного освітньо-виховного процесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Історію розвитку декоративного мистецтва України досліджували Є. Антонович, Б. Бутник-Сіверський, Я. Запаско, Р. Захарчук-Чугай, Л. Кісь, В. Наулко, М. Станкевич та ін. Ретельним вивченням окремих видів традиційних ремесел підро-

сійської України займалися В. Генік, Р. Дутка, В. Зайченко, Л. Овчаренко. Становлення і розвиток вітчизняних мистецьких шкіл досліджували Л. Мельничук, С. Побожій, Л. Русакова, Л. Соколюк. Велику увагу осередкам підготовки фахівців галузі декоративно-прикладного мистецтва в Україні у своїх розвідках приділив Р. Шмагалю. Навчання й виховання засобами декоративного мистецтва в сучасному культурно-освітньому просторі описували О. Гулей, Ю. Петренко, В. Проців, С. Свид, С. Романцов та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Змушені зауважити, що

переважна більшість означених праць містить мистецтвознавчий аспект аналізу становлення і розвитку мистецьких процесів. Особливостям позаінституційних форм навчання різновидів декоративного мистецтва на теренах підросійської України XIX – початку XX ст. у площині історико-педагогічної науки донині не приділено належної уваги.

Мета статті – виявити та схарактеризувати позаінституційні форми навчання декоративного мистецтва на теренах підросійської України XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Плетіння із природних матеріалів – одне з найдавніших ремесел, що нині нам відомі. Особливістю означеного ремесла є той факт, що кожне покоління пристосувало його до своїх повсякденних потреб (капелюхи, кошики, корзини, колиски, коляски, меблі, елементи архітектури) [13]. Історичні відомості свідчать, що починаючи від XV ст. на території Північного Сходу України побутували літні чоловічі головні убори у вигляді солом'яних брилів. Поступово у XVIII і XIX ст. лозоплетіння і рогозоплетіння розповсюдилося, особливо у тих місцевостях, які прилегли до річок та озер, а вироби із соломи – на територіях, де традиційно вирощували злакові культури (жито, пшеницю, овес, ячмінь) [2]. Найбільшими центрами плетіння з рогози і соломи XIX ст. були Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії. Принагідно зазначимо, що легкими та зручними рогозяними кошиками користувалися як селянки, так і міщанки по всій території підросійської України у досліджуваний період. Навчання плетінню із природних матеріалів проходило у позаінституційних формах: у сім'ї та індивідуально у досвідченого майстра-ремесника.

Виготовленням художніх виробів із деревини для побуту, церковного богослужіння, зняряд господарської діяльності займалися теслярі, бондарі, столярі, які виготовляли, оздоблювали різьбленням і розписом і вивозили на ярмарки засоби транспорту, меблі, посуд тощо [1]. У XIX – на початку XX ст. в художній обробці дерева на теренах підросійської України у місцевостях, багатих на ліс, збереглися давні традиції деревообробництва. У досліджуваний період працювали переважно майстри-одноосібники, які брали на навчання учнів [10]. Варто вказати, що різьблення – найбільш популярний вид художньої обробки дерева у Північно-Східному регіоні України, яке розвинулося з деревообробних ремесел як допоміжне. Ремісники-різьбярі застосовували різні методи та прийоми обробки деревини: випилювання, випалювання, видовбування. Для оздоблення дерев'яних виробів практикувалося художнє різьблення виробів, які таким чином, крім утилітарного призначення, набували естетичних й оберегових функцій [13, с. 71]. Навчання проходило як у сім'ї, так і у майстра індивідуально.

Вибійка, або набивка – це нанесення фарби на поверхню тканини завдяки друку дерев'яними дошками з різьбленим орнаментом. Набивними тканинами оббивали меблі, стіни, їх закуповували на посаг [8, с. 44–45]. Такі вибійчані тканини виготовляли в підросійській Україні у найбільших осередках ткацтва, зокрема в місті Кролевець Чернігівської губернії (нині – Сумської області). Прикрашали таким чином і тканини для народного побуту й одягу (спідниці, кофти, запаски, керсетки, фартухи, хустки, рушники) тощо. Крім того, зразки вибійчаних тканин збереглися на церковних речах [8, с. 46–48]. Великого розповсюдження в підросійській Україні у досліджуваний період набули вибійчані рушники. Варто вказати, що вибійчаний промисел часто був відхожим, тобто вироби виготовляли мандрівні ремісники-вибійники разом з учнями [6]. Навчання мистецтву вибійки переважно проходило індивідуально у досвідченого майстра-ремесника у процесі праці помічником.

Одним із найбільш масових і розвинених видів традиційного декоративного мистецтва підросійської України XIX – початку XX ст. була вишивка. Цей вид народного ремесла традиційно був жіночим, до якого матері привчали дівчаток змалечку. На окрему увагу заслуговує особливий розділ вишивки по шовку, парчі, оксамиту гаптуванням (вишивкою шовковими та металевими нитками), блискітками, мереживом, фольгою, коштовним камінням [4, с. 28]. Гаптарське мистецтво пов'язано виключно з побутом панівної верхівки – поміщиків, дворян і духовенства. Натомість гаптування виникло на основі народного вишивання, що було поширене у слов'янських народів. Щоб опанувати гаптарське ремесло, необхідно було навчатися у досвідченого майстра сім років [9]. У панських маєтках і при монастирях підросійської України ще до початку XX ст. функціонували центри навчання гаптам для церковних потреб [10].

О. Кісь зазначає, що мати починала навчати доньку від 7–8 років практичних навичок вишивати та шити, знайомила з основними виробничими процесами. Покарання, за словами автора, часом були доволі суворими (мати колола пальці голкою під час таких «занять») [11, с. 49–50]. Загалом від 12–16 років дівчинці призначали т. зв. «денну норму» вишивання. Виконання норми надавало право на розваги, наприклад, вечорниці, на які дівчата брали художню роботу для спільної праці. Так вони не лише закріплювали вже здобуті практичні навички, але й мали можливість демонструвати свої вироби, розглядати й оцінювати роботу інших, вдосконалювати узори для вишивки, запозичувати нові композиційні мотиви, гармонійно поєднані кольорові сполучення. Таким чином, з'являлася можливість «обміну досвідом» [11, с. 51–53]. Зазначимо, що інститут вечорниць був невіддільною складовою частиною виховання

молоді в підросійській Україні XIX – початку XX ст., що свідчить про збагачення змісту трудового виховання комунікативним, яке впливає на розвиток статевого, естетичного, морального, релігійного [12]. Відтак позаінституційне навчання вишивки на теренах підросійської України досліджуваного періоду відбувалося у формі сімейного навчання та виховання й учнівства гапуванню у майстра.

Навчання художньому ткацтву починалося пізніше, ніж вишивці (від 14–15 років, коли ноги дитини могли діставати до підніжок ткацького верстата). Це було зумовлено розмірами ткацького верстата і відповідним рівнем фізичного розвитку учня (учениці). Особливістю навчання художнього ткацтва було спостереження за роботою дорослих (матері, старших сестер) і самостійних спроб повторити вправи у їхню відсутність [12, с. 159].

Наприкінці XIX ст. деякі старі ткачі почали залишати своїх учнів робітниками за оплату: підліток-початківець отримував 5–6 крб, дівчина, котра вправно могла ткати – 10–12 крб, досвідчений учень-ткач – 30–35 крб на рік. За цих умов господар повинен був годувати учнів-робітників, а взуттям та одягом учні забезпечували себе самі [5, с. 83]. Таким чином, навчання ткацтву проходило як у сім'ї, так і у досвідченого ткача-ремісника.

Особливість навчання художнього ремесла у сім'ї гончаря полягала у тому, що вся родина займалася гончарюванням. Секрети майстерності передавалися з покоління до покоління. Праця ремісника-гончаря охоплювала різні етапи роботи: від підготовки гончарної глини, виготовлення виробу на гончарному крузі, сушіння й випалювання в печі до реалізації на ярмарках [14]. Допмагаючи дорослим у роботі, діти наслідували практичні навички батьків. Із розвитком мануфактурного виробництва досвідчені ремісники-гончарі почали брати небагатьох учнів. Учнівство проходило у формі спостереження за роботою гончаря, наслідування його технологічних прийомів, вислуховання настанов і практичних порад. За цього процесу учнів часто залучали до виконання господарчих робіт майстра, що вважалося своєрідною платнею за навчання. Отже, позаінституційне навчання гончарству на теренах підросійської України означеного періоду відбувалося у формі сімейного навчання й виховання та індивідуально, у формі праці у досвідченого майстра.

На землях підросійської України XIX – початку XX ст. обов'язково до свята Великодня кожна господиня власноруч оздоблювала курячі та гусячі яйця технікою «писанкарства», також обов'язково до цього процесу долучалися діти. Слово «писанка» походить від слова «писати», тобто прикрашати орнаментом [3]. У ході роботи мати навчала розпису яєць дітей, від простіших видів (крашанки, крапанки, дряпанки) до складніших (мальованки,

писанки) [15, с. 50–51]. Найскладнішою і найбільш досконалою є техніка воскового розпису яєць за допомогою т. зв. «писачка». Писанки, виконані таким способом, переважно багатоколірні та відзначаються витонченим графічним декором. Відтак оздоблення яєць писанкарством потребувало зосередженості й терпіння, майстерності й художнього смаку. Проте зауважимо, що у досліджуваній період навчання писанкарству відбувалося лише в родині, у колі сім'ї.

Подібним чином проходило й навчання мистецтву витинання: коли виготовляли витинанки, щоб прикрасити оселю до великих свят, навчала мати та старші діти менших. Витинанки – прикраси з ажурним орнаментом, витяті ножицями (вирізані ножем) із паперу (білого чи кольорового). Їх використовували, щоб прикрасити сволок, стіни, вікна, полиці, грубу, комин, піч. Оскільки тканини для багатьох верств населення XIX ст. були дорогими, активно виготовляли способом витинання фіранки на вікна, рушники-божники на образи, паперові серветки [17]. Доступність матеріалу та інструментів сприяли розвитку мистецтва витинання, що поширилося у середині XIX ст. як елемент декору сільських хат підросійської України [1].

Відтак варто наголосити на тому, що сімейне навчання й виховання у процесі оволодіння родинними ремеслами прищеплює дітям і молоді розуміння загальнолюдських цінностей, розвиває особистість у соціальному, культурному й духовному аспектах.

Висновки. Підсумовуючи виклад основного матеріалу, маємо підстави стверджувати, що позаінституційне навчання декоративного мистецтва на теренах підросійської України регіону досліджуваного періоду відзначилося тим, що:

- по-перше, відбувалося у формі сімейного навчання й виховання та індивідуально у формі праці у досвідченого майстра-ремісника;
- по-друге, орієнтація позаінституційних форм була зумовлена взаємодією навчання з вихованням: громадським, соціальним, трудовим, моральним, релігійним, статевим, естетичним.

Перспективи подальших наукових пошуків у цьому напрямі вбачаємо у ретельному вивченні домашньої форми навчання декоративного мистецтва на теренах підросійської України XIX – початку XX ст.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Антонович Є.А., Проців В.І., Свид С.П. Художні техніки у школі. Київ : ІЗМН. 1997. 312 с.
2. Василенко О.О. Содержани в русском крестьянском искусстве XVIII–XIX веков. *Русское искусство XVIII – первой половины XIX века : материалы и исследования*. Москва : Советский художник. 1974. 294 с.
3. Генік В. Великодня писанка. *Людина і світ*, 2000. № 4. С. 37–38.

4. Гулей О.В. Декортивно-прикладне мистецтво : навчальний посібник, Суми : СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2010. 150 с.
5. Доливо-Добровольская В. Ткацкий промысел в Грайворонском и Кролевецком уездах. *Отчеты и исследования по кустарной промышленности России*. Санкт-Петербург, 1894. Т. 2. С. 80–88.
6. Дутка Р.М. Полтавські вибійчані рушники. *Народна творчість та етнографія*, 1988. № 6. С. 46–50.
7. Заглада Н. Побут селянської дитини. Київ : Держтрест «Київ-Друк». 1928. 180 с.
8. Зайченко В. Українська вибійка у збірці Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського. *Народне мистецтво*, 2001. № 1/2, С. 44–47.
9. Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Київ : Родовід, 2015. 108 с.
10. Запаско Я. Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. Львів : ЛУ, 1969. 192 с.
11. Кісь Л. Особливості соціалізації дівчаток в українській сім'ї XIX–початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*, 1999. № 2. С. 49–55.
12. Кісь Л. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
13. Наулко В.П. Культура і побут населення України. Київ : Либідь. 1991. 232 с.
14. Овчаренко Л. Гончарні школи містечка Глинськ Роменського повіту Полтавської губернії (кінець XIX – початок XX століття). *Український керамологічний журнал : Етнографія гончарства*. 2004. № 1 (11). С. 119-132.
15. Петренко Ю.П. Образотворче мистецтво у школі. *Посібник для вчителя*, 2004. № 12. С. 50–51.
16. Побірченко Н. Етнографія дитинства як предмет наукової рефлексії 20-х років. *Історико-педагогічний альманах*, 2012. № 2. С. 13–17.
17. Романцов С. Витинанки: крок в минуле та сучасне. Шостка : Сіверянщина. 2006. 80 с.